THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYANA

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतम्

बालकाण्डम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYAṆAM

(श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च)

प्रथम खण्ड : बालकाण्डम्

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय,
५६-५७ए इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८ (भारत)

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ अथ रामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामःशरणंसमस्तजगतांरामंविनाकागतीरामेणप्रतिहन्यतेकालिमलंरामायकार्यं नमः ॥ रामात्
त्रस्यतिकालभीमभुजगोरामस्यसर्वंवशेरामेभक्तिरखण्डिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयंराममिंदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदेच परमानंदंभक्ताना
मभयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या यस्यांशालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवंश्रीरामंविशुद्धंपरमंभजे ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातंयत्पृष्टं
विदुषात्वया ॥ संसारपाशबद्धानांदुःखानिसुबहूनिच ॥ ४ ॥ एतत्संसारपाशस्यच्छेदकः कतमःस्मृतः ॥ कलौवेदोक्तमार्गाश्चनश्यंतीतित्वयोदितम् ॥ ५ ॥
अधर्मनिरतानां च यातनाश्चप्रकीर्तिताः ॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेवेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाखंडत्वंप्रसिद्धंवैतत्सर्वंपरिकीर्तितम् । कामार्ता ह्रस्वदेहाश्चलुब्धा
अन्योन्यतत्पराः ॥७॥ कलौसर्वेभविष्यंति स्वल्परायोबहुप्रजाः । स्त्रियः स्वपोषणपरा वेश्यालावण्यशालिनः ॥८॥ पतिवाक्यमनादृत्यसदान्यगृहतत्पराः ॥
दुःशीलादुष्टशीलेषुकरिष्यंति सदास्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ताभविष्यंतिपुरुषेषुकुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्योदेहसंस्कारवर्जिताः ॥ १० ॥ वाचालाश्च
भविष्यंतिकलौप्राप्तेचयोषितः ॥ भिक्षवश्चापिमित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥ पाखंडालापनिरताः
पाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदाद्विजाभविष्यंतितदा वृद्धिंगतः कलिः ॥ विप्रवंशोद्भवश्रेष्ठउपवीतंशिखांत्यजेत् ॥ १३ ॥ कथंतन्निष्कृतिंयातिवदसूत
महामते ॥ राक्षसाः कलिमाश्रित्यजायंतेब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परंविरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः । द्विजानुष्ठानरहिताभगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥
कलौविप्राभविष्यंतिकंचुकोष्णीषधारिणः । घोरेकलियुगेब्रह्मन्जनानांपापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानांनिष्कृतिश्चकथं भवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकं
पक्वंशूद्रैश्चसहभोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्नंतथाश्नीयात्कथंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथातुष्यतिदेवेशोदेवदेवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नोवदस्वसर्वज्ञसूतकारुण्य
वारिधे ॥ १९ ॥ वदसूतमुनिश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः ॥ कथंन जायतेतुष्टिः सूतत्वद्वचनामृतात् ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ शृणुध्वमृषयः सर्वेयदिष्टंवोवदा
म्यहम् ॥ गीतंसनत्कुमारायनारदेनमहात्मना ॥ २१ ॥ रामायणमहाकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनंदुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं
धन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । रामचंद्रगुणोपेतंसर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांहेतुभूतंमहाफलम् ॥ अपूर्वपुण्यफलदंशृणुध्वं सुसमाहिताः
॥ २४ ॥ महापातकयुक्तोवायुक्तोवासर्वपातकैः ॥ श्रुत्वैतदार्षंदिव्यंहिकाव्यंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥ रामायणेप्रवर्ततेसज्जनायेजगद्धिताः ॥ तएवकृत
कृत्याश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांसाधनेचद्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यंचसदाभक्त्यारामाख्यानंतदानृभिः ॥२७॥ पुरार्जितानिपापानि
नाशमायांतियस्यवै । रामायणेमहाप्रीतिस्तस्यवैभवतिध्रुवम् ॥२८॥ रामायणेवर्त्तमानेपापपाशेनयंत्रितः ॥ अनादृत्यान्यथागाथासक्तबुद्धिःप्रवर्तते ॥२९॥
तस्मात्तुरामायणनामधेयंपरंतुकाव्यंशृणुतद्विजेन्द्राः । यस्मिञ्छ्रुतेजन्मजरादिनाशोभवत्यदोषः सनरोऽच्युतःस्यात् ॥ ३० ॥ वरंवरेण्यंवरदंतुभाव्यं

अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहननार्थं गमनोद्योगः, तावता श्रीरामेण स्वोक्तभीषकवचनमात्रकथनाय सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणं, ततः किष्किन्धासमीपमागतं प्रवृद्धकोपं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य सर्वैर्वानरैरङ्गदेन च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथनं, ततस्त्वतिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्लक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्यां सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापनं चैकात्रिंशे ३१

अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थानं श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजनं तावद्धनुमता स्वसंकेतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनम्, अतोऽञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणं प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वर्तयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च द्वात्रिंशे ३२

अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः, तत्र रमणीजननूपुरारावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन ज्यास्वनकरणं, तावज्ज्यारवश्रवणपरिचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तया लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयनेन लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं च त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य स्त्रीजनेन सहासनादुत्थायावस्थानं, तावदेव लक्ष्मणेन संकेतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च चतुस्त्रिंशे ३४

अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनं पञ्चत्रिंशे ३५

अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनं, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वोक्तपरुषवचनस्य क्षमापणं च षट्त्रिंशे ३६

अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापनं, ततस्तथैव हनुमता दूतप्रेषणं, तैर्वानरनिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणं, ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनं, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्ततृप्तिकरफलादीनामाहरणं, तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमनवृत्तान्तकथनं च सप्तत्रिंशे ३७

अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनं, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनं, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अमित्रनिरसनमित्रसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपायचिन्तनाज्ञापनं, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनापरिवृतवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं चाष्टात्रिंशे ३८

अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनं, ततोऽसंख्येयर्क्षवानरगोलांगूलनिकुरम्बैकार्णवीभवनं, तत आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं चैकोनचत्वारिंशे ३९

अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनं, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनियोजनं, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजनं च चत्वारिंशे ४०

अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रशरारिशरगुल्मगजगवाक्षगवयसुषेणर्षभमैन्दद्विविदविजयगन्धमादनोल्कामुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणं, तत्प्रेषणप्रकारश्चैकचत्वारिंशे ४१

अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनं द्विचत्वारिंशे ४२

अथ पुनः सुग्रीवेण शतवलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारस्त्रिचत्वारिंशे ४३

अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमन्तं विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगम-

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYANA

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतम्

अयोध्याकाण्डम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

मित्यपेक्षायां विष्णोः प्रधानावतारत्वादित्याह–स हीति । हीति "अजायमानो बहुधा विजायते" इतिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । देवैः न ह्यनन्यप्रयोजनैरर्थितः किंतु प्रयोजनान्तरपरैः, न केवलं प्रयोजनान्तरपरैः अपितु "ईश्वरोऽहमहं भोगी" इत्येवं दुरभिमानिभिः, मदोऽपि दीव्यतिधातोरर्थ एव । नरकासुरवधे स्वकार्यनिष्पत्त्यनन्तरं पारिजातनिमित्तं कृष्णेनैव योद्धुमुपक्रान्तैरित्यर्थः । उदीर्णस्य उद्भटस्य । "उदीर्ण उद्भटः" इत्याद्यमरः । नैसर्गिक

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा । यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्य्यवाननसूयकः । भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥

गर्वेण सर्वं जगद्विनाशयत इत्यर्थः । वधस्यार्थत्वे हेतुरयम् । रावणस्य यैर्वरो दत्तस्तानेव निलयान्निष्कासयत इत्यर्थः । वधार्थिभिः एकस्य संहारेण राज्यमखिलं सुखेन वर्तिष्यत इतिप्रपन्नैः । अर्थितः प्रार्थितः, नोपासितः । मानुषे लोके यत्र देवा अपि मनुष्यगन्धमसहमानाश्छर्दनपूर्वकं कुत्सयन्तो योजनादुपरि स्थित्वा हविराददते तेपि यस्य मनुष्यस्थानीयाः सोऽस्मिन् मानुषे लोके जातः, हन्त किमिदं सौलभ्यमिति भावः । जज्ञे न नृसिंहादिवदाविर्भूतः । स जज्ञे रामो जज्ञे । लोको हि दशमासान् गर्भेऽवस्थाय जायते, अयं तु "ततश्च द्वादशे मासे" इत्युक्तरीत्या ततोप्यधिककालं गर्भे स्थित्वा जज्ञे । विष्णुः व्यापकं वस्तु व्याप्यैकदेशस्य मत्पुत्रोऽयमित्यभिमान्यमभूत् । सनातनः नित्यवस्त्वेवमात्मानमन्यथाचकार ॥ ७ ॥ न केवलं पितुरेवानन्दकरः मातुरपीत्याह–कौसल्येति । अमिततेजसा अपरिमितपराक्रमेण । तेन रामेण पुत्रेण । कौसल्या देवानां वरेण वज्रपाणिना इन्द्रेण अदितिर्यथा अदितिरिव शुशुभे बभौ । तेन सन्तुष्टासीदित्यर्थः ॥८॥ गुणवत्तर इत्युक्तं प्रपञ्चयति–स हीत्यादिना । सः रामः रूपोपपन्नः सौन्दर्ययुक्तः, चकारेण 'रूपौदार्यगुणैः' इत्युक्तौदार्य्यादिकं समुच्चीयते । वीर्यवान् मृगनाभिगन्धवत् स्वयमविकृत एव परेषां विकारकारी अनसूयकः । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया अविद्यमाना असूया यस्यासावनसूयकः । भूमावनुपमः सूनुः भूमावेव तत्तुल्यः पुत्रः । कौसल्यातिरिक्तायाः कस्याश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । दिवि तु

विष्णुः रामरूपस्सन् जज्ञे आविर्बभूव, अतो वक्ष्यमाणगुणाः सर्वे तत्र संभवेयुरिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ स्वभावसिद्धगुणाढ्यत्वं वर्णयति–स हीति । रूपोपपन्नः

सत्यतीर्थीयम्–"दशः पक्षी विहङ्गमः" इति हलायुधोक्तेः दशः पक्षी गरुडः स रथो यस्य स दशरथो नारायणः । तस्य तुल्यः "मत्स्यकूर्मवराहाद्यास्समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्यास्त्ववमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समाऽसमा ॥" इति वाराहे ॥ ९ ॥

न विरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादिषु रुचिरहितः । उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयोत्तरोत्तरयुक्तिकक्ष्यायां वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव । वक्ता अप्रतिहतवाग्व्यवहारः ॥ १७ ॥ अरोग इति । " युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः " इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनेन प्रतिपाद्यते । अरोगः आधिव्याधिरहितः, अनेन आशिष्ठइत्युक्तमशनसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वं चोक्तम् । तरुणः युवा । वाग्मी प्रशस्तवाक् । अनेन युवाध्यायक इत्युक्तमुक्तम् । वपुष्मान् प्रशस्तशरीरः, अनेन बलिष्ठ इत्युक्तं कायबलमुक्तम् । देशकालवित् अध्ययनदेशकालज्ञः, अनेन साधुशब्दार्थो विवृतः । पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेण पुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः । " सारो बले स्थिरांशे च " इत्यमरः । लोके एकः अद्वितीयः । साधुरिति विनिर्मितः निश्चितः । " अपकारिषु यः साधुः स साधुरिति कीर्तितः " इत्युक्तसाधुविशेषत्वज्ञापनम् ॥१८॥ स इति । श्रेष्ठैः उत्कैरन्यैश्च गुणैर्युक्तः । पार्थिवात्मजः बहिश्चरः प्राण इव प्रजानां गुणतः गुणैः प्रियो बभूव ॥ १९ ॥ सम्यगिति । केचिद्विद्यामात्रेण स्नाताः, केचिद्व्रतमात्रेण स्नाताः, रामस्तु विद्याव्रताभ्यां स्नातः । "अधीत्य स्नायात्" इतिस्मृत्युक्तरीत्या सम्यग्वेदानधीत्य व्रतानि च कृत्वा कृतसमावर्तन इत्यर्थः । यथावत् तत्त्वतः साङ्गवेदवित् साङ्गवेदार्थज्ञः । अनया पृथगुक्त्या अध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलमित्यवगम्यते । इषवः अमन्त्रकाः शराः, अस्त्राणि समन्त्रकाः । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । इष्वस्त्रविषये पितुर्दशरथात् श्रेष्ठः, दशरथादवराः खलितरे धन्विन इति भावः । भरताग्रजः अस्मिन्नर्थे भरतेन निरूपणीयो रामः ।

अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान् देशकालवित् । लोके पुरुषसारज्ञस्साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः । बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् । इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥

सक्तो न भवतीत्यर्थः । वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव उत्तरोत्तरयुक्तौ कक्ष्यायां वस्तुतत्त्वपरीक्षायां स्वोक्तार्थनिर्वाहार्थं वक्ता, उत्तरोत्तरप्रमाणोपन्यासचतुर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अरोग इति सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं दर्शितम् । देशकालवित् तत्तद्धर्माचरणयोग्यदेशकालज्ञ इत्यर्थः । पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेण पुरुषबलज्ञः । साधुः शिष्टः । क्षीणदोष इति यावत् ॥ १८ ॥ स त्विति । प्राणत्वेन निरूपणात् प्रजानां रामभद्रादधिकमभिमतवस्तु नास्तीति द्योत्यते ॥ १९ ॥ सम्यगिति । " वेदमधीत्य स्नायात् " इति स्मृतेः । अखिलवेदाध्ययनव्रताचरणानन्तरभाविस्नातककर्मयुक्तः । इष्वस्त्रे–इषवो मन्त्रहीनाः, अस्त्राणि मन्त्रपूर्वकाणि । इष्वस्त्र

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYAṆAM

(श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च)

तृतीय खण्ड : अरण्यकाण्डम् - किष्किन्धाकाण्डम्

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय,
५६-५७ए इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८ (भारत)

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवरश्रीपादरेण्वञ्जनैर्दृष्ट्या निर्मलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मीकजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्दराजाह्वयो व्याचक्षेऽहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीताम्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमेखलाम् ॥

एवं पूर्वस्मिन् काण्डे जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयौ

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् । ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्मया लक्ष्म्या समावृतम् । यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥

ज्ज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगुणजातमुपवर्णितम् । सम्प्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषमभिधातुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । यद्वा पूर्वकाण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते— प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति । महारण्यम् इतरदुरवगाहम् । दण्डकारण्यं दण्डकस्य राज्ञोऽरण्यं शुक्रशापादरण्यभूतं जनपदम् । प्रविश्य आत्मवान् धैर्यवान्, दुरवगाहमहागहनप्रवेशेप्यजनितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह दुर्धर्ष इति । हिंस्रादिभिरप्रधृष्य इत्यर्थः । रामः तापसानां तपस्विनाम् । आश्रममण्डलम् आश्रमसमूहम् । "तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोऽस्त्रियाम्" इति वाणः । ददर्श ॥ १ ॥ अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति—कुशेत्यादिभिः सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहृतैः चीरैः स्नानानन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्तैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं व्याप्तम् । ब्रह्म वेदः तत्सम्बन्धिनी वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया समावृतं समन्तादावृतम् अत एव गगने प्रदीप्तं, गगनमध्यस्थमित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथावस्थितमित्यर्थः । तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयम् । उदयास्तमययोर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणम् नतु मध्याह्ने ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ 'इक्ष्वाकुवंशप्रभवः' इत्यारभ्य 'दण्डकान्प्रविवेशह' इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण संक्षिप्य नारदेनोक्तं श्रीरामचरितं सर्वलोकोपकारकं महाप्रबन्धेनोक्त्वा अधुना देवस्य दण्डकारण्यसञ्चारसमुद्भूतानद्भुतान्पराक्रमान्विस्तरेण वक्तुं तृतीयकाण्डमारभते—प्रविश्येत्यादि । आत्मवान् धृतिमान् "आत्मा जीवे धृतौ च" इति यादवः । दुर्धर्षः द्विषद्भिरप्रधृष्यः, तिरस्कर्तुमशक्य इत्यर्थः । महारण्यमिति सामान्येनोक्तस्य दण्डकारण्यमिति विशेषसंज्ञा । दण्डकनाम्ना राज्ञा परिपालितो देशः शुक्रशापादरण्यमभूदित्युत्तरकाण्डे वक्ष्यति । मण्डलं समूहः ॥ १ ॥ तापसाश्रममण्डलं वर्णयति—कुशेत्यादिना सार्द्धसप्तश्लोकैः । चीराणि वल्कलानि । परिक्षिप्तं व्याप्तम् । ब्राह्मी लक्ष्मीः तपोजनिततेजोविशेषः तया समावृतम् । तया समावृतत्वादेव गगनाधिकरणसूर्यमण्डलवद्दुर्दर्शं रक्षोऽसुरादिभिर्द्रष्टु

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYAṆAM

(श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च)

चतुर्थ खण्ड : सुन्दरकाण्डम्

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय,
५६-५७ए इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८ (भारत)

अधिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥१३॥ रामानु०—अथेति । अथ अपसर्पणानन्तरम् आरोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारूढ इत्यर्थः ॥१३॥ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं निर्झरम् ॥१४॥ काञ्चनाङ्गदेत्यादि । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । विष्णुचक्रपरिक्षतौ विष्णुः

शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् । गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १७ ॥ संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्री विमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥

उपेन्द्रः । सङ्गतौ देहानुरूपौ । संहतौ दृढसन्धिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहितौ । पञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् । एतदन्तस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां कामनीयत्वाय॥१५–१८॥ शशक्षतजेत्यादि । यक्षादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा । ददर्शेति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ १९–२१ ॥ रामानु०—शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन ॥ १९ ॥ ताभ्यामिति । परिपूर्णाभ्याम् दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥

गन्धहस्तिनि यस्य गन्धेन अन्ये गजा बिभ्यति स गन्धहस्ती ॥ १४ ॥ काञ्चनेति । विक्षिप्तौ दीर्घौ ॥ १५ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ वज्रेण उल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ ॥ १६ ॥ पीनाविति । समौ परस्परसदृशौ । सङ्गतौ दृढसन्धिबन्धौ । संहताविति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । एतादृशौ बाहू ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः । ददर्श स कपिरित्यत्र ददर्शेति क्रियापदावृत्तिर्विशेषणबाहुल्यात् ॥ १७–२१॥ ताभ्यामिति । भुजाभ्यामिति द्विभुजत्वं, महामुखादिति वक्ष्यमाण

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYAṆAM

(श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च)

पञ्चम खण्ड : युद्धकाण्डम्

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय,

५६-५७ए इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८ (भारत)

कराग्रैरिति । अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ सपर्वतेति । हरिवाहिनी दक्षिणां महीम् अम्बुदसन्ततिर्द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥५९ ॥ उत्तरन्त्यामिति । सन्ततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः । भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसन्ततिः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यां च सेनायां सततं बहु योजनम् । नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान् भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च । मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साऽविशत् ॥६१॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥६२॥ ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥ हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयन्तः परस्परम् । यौवनोत्सेकजान् दर्पान् विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥६४॥ तत्र केचिद् द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे । केचित् किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥६५॥ प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि । भुजान् विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥

सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धम् ॥ ६२ ॥ त इत्यादि । मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः, अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोऽतिशयवाची । दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥६३॥ ६४ ॥ तान् विवृणोति— तत्रेत्यादिना । किलकिलेति वानरशब्दानुकरणम् ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयन् भूमाववास्फालयन् सन्निजघ्नुः, भूमाविति शेषः । भुजानिति । भुजान्

हे आर्य ! एतान् समीक्ष्य भीतो भवितुमर्हसीति सौमित्रिरब्रवीदिति सम्बन्धः ॥५६॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे अन्तर्धापयत् ॥५८॥५९॥ बहुयोजनमिति क्रियाविशेषणम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् बहुयोजनं यथा तथा नदीस्रोतांसि सस्यन्दुरिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ६२ ॥ त इति । असाध्यमपि साहसवशात् साधयिष्याम इति समारोपितविक्रमाः ॥ ६३–६५ ॥ प्रास्फोटयन् पुच्छानि भूमावताडयन् । विक्षिप्य

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYANA

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतम्

उत्तरकाण्डम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं तिलक-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

पूर्ण इति । तं तं विधिम् । विधिमेवाह–जलाशीत्यादि ॥ १२–१४ ॥ अथेति । वित्तरक्षणम् अशेषनिधिपतित्वम् ॥ १५–१७ ॥ यमेति । यदीप्सितं

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२ ॥ एवं वर्ष सहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३ ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणाऽनेन सुव्रत । वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥ यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्स्थलम् । वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २२ ॥ भगवन् लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । तं पश्य भगवन् कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३ ॥ न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥२५॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२६॥

तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ १८ ॥ एतच्चेति । त्रिदशैः समतामिति । न तु ऋषिपुत्रवद्वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९–२७ ॥